

SÖZLÜ KOMPOZİSYONDAN LİSTEYE, LİSTEDEN STAND-UP'A FIKRANIN DÖNÜŞÜMÜ: TÜRKLERİ ANLAMA KILAVUZU'NA ELEŞTİREL BİR BAKIŞ

The Transformation Of Jokes From Oral Compositions To Lists And Stand-Ups: A Critical Outlook On Türkleri Anlama Kılavuzu

Transformation des anecdotes de la composition orale au liste, du liste à stand-ups: Un regard critique sur Türkleri Anlama Kılavuzu

Nilüfer YEŞİL*

ÖZET

Bu çalışmada Alan Dundes'in halkı ortak bir kodu paylaşan bir grup olarak tanımlamasından yola çıkılarak, Zeki Kayahan Coşkun'un yazdığı *Türkleri Anlama Kılavuzu*'nun (İstanbul: Bir Harf Yayınları, 2005) halkbilimi açısından değeri irdelenir. Halk bilgisi ürünlerini çözümlemek için Dundes'in belirlediği doku, metin ve bağlam düzeylerine başvurulur, bu kitabın sözlü kompozisyon ve stand-up arasında nasıl konumlandırılabilirliğiyle ilgili eleştirel görüşler sunulur. Anonim halk edebiyatında fıkranın kimi meddah hikâyeleriyle benzer özellikleri göz önünde bulundurulduğunda, bu türün düzyazıda kısa bir sözlü kompozisyon olmasıyla öne çıktığı söylenebilir. Walter J. Ong'un sözlü ve yazılı kültürler arasında saptadığı farklara dayanarak, Türklerin bazı kalıplaşmış davranışlarının belli bir yazar tarafından maddeler halinde listelendiği *Türkleri Anlama Kılavuzu*'nun sözlü kompozisyonundan nerede ayrıldığını görmek mümkün. Yazılı sözcük, sözlü kültürde olduğu gibi üreten ve tüketen arasında bir etkileşim yaratamayacağına göre, söz konusu kitabın kapağındaki "Stand-up tadında!" ifadesi de fıkranın dönüşümüyle ilgili bazı sorgulamalar doğurur. Komığın Henri Bergson'un belirlediği işlevi ve yapım yöntemleri çerçevesinde, *Türkleri Anlama Kılavuzu*'nun dokusunda ve metninde stand-up'la benzerlikler bulunmakla birlikte, kitapla stand-up'ın üretilip tüketildiği bağlamların arasında göz ardı edilemeyecek bir farklılık bulunmaktadır. Bu çalışmayla *Türkleri Anlama Kılavuzu*'nun sözlü kompozisyon ve stand-up'la hangi noktalarda buluşup ayrıldığı ortaya konularak, fıkranın bir tür olarak tanımlanmasında bağlam çeşitliliğinin dikkate alınması gerektiği vurgulanmak istenmektedir.

Anahtar Kelimeler

Fıkra, *Türkleri Anlama Kılavuzu*, Stand-up, Komik, Bağlam

ABSTRACT

In line with Alan Dundes' definition of "folk" as a group of people sharing some common code, this paper looks into how *Türkleri Anlama Kılavuzu* (A Guide to Understanding Turks) written by Zeki Kayahan Coşkun (İstanbul: Bir Harf Yayınları, 2005) bears significance for folklore. With reference to texture, text and context as the three levels designated by Dundes for the analysis of folkloric products, critical views on the book shall help to assess its stand in the transformation of Turkish jokes. As a book in which a writer lists down certain patterns of behavior adopted by Turks, *Türkleri Anlama Kılavuzu* apparently differs from oral compositions when the incompatibilities between orality and literacy specified by Walter J. Ong are taken into consideration. If the written word does not allow any interaction between the writer and the reader, how can *Türkleri Anlama Kılavuzu* be "with a hint of stand-up" as indicated on the book's cover? Though the texture and text of the book resemble those of stand-ups in terms of Henri Bergson's view on the function of the comic and its methods of production, the diversity of the contexts in which each are produced and consumed are evident. Revealing how *Türkleri Anlama Kılavuzu* converges and diverges with oral compositions and stand-ups, this study highlights the necessity of taking into account the variety of contexts in defining jokes as a genre.

Key Words

joke, *Türkleri Anlama Kılavuzu*, stand-up, comic, context

* Bilkent Üniversitesi Türk Edebiyatı Bölümü Yüksek Lisans Öğrencisi

Dedem Osman Söker'le birlikte gülmenin anısına...

Türk Halk Edebiyatı El Kitabı'nda anonim halk edebiyatının bir türü olarak fıkranın tanımında, Dursun Yıldırım'ın "Fıkra" başlıklı makalesinden yapılan bir alıntıyla bu türün içeriği şöyle belirlenir: "gerçek hayat ile bağı olan vak'aları, tam bir fikri, sosyal ve beşerî kusurları günlük yaşamımızda karşılaştığımız çarpıklıkları, gülünç durumları, tezatları, eski / yeni çatışmaları" (144-45). Bu içeriğe halk hikâyeleri gibi başka bir türde rastlanabildiğine göre, fıkranın ayırt edici özelliği nedir? Yıldırım'a göre, fıkrada içerik "ince bir mizâh, hikemî söyleyiş, keskin bir istihza ve güçlü bir tenkit anlayışına sahip olan bir üslup içinde" aktarılır (145). Aynı tanım içerisinde, fıkranın yukarıda sıralanan konuları "dramatik öğeleri ağır basan bir hikâye çatısı etrafında toplayarak [ve] genellikle bir tip[e] bağlı olarak anlatıldı[ğı]" ifade edilir (145). Fıkranın bu özellikleri, kimi meddah hikâyeleri için de geçerlidir; öyle ki, *Türk Halk Edebiyatı El Kitabı*'nda meddahlık geleneğinin zaman içerisinde "güldürü, alay, ders ve taklit yönleriyle" öne çıktığından söz edilir (142). O halde, anonim halk edebiyatı çerçevesinde fıkranın öncelikle "nesir diliyle yaratılmış küçük hacimli [bire] sözlü edebiyat kompozisyon[u]" (145) olmasıyla diğer türlerden ayrıldığı söylenebilir.

Günümüzde fıkranın üretimi aynı tanıma göre mi yapılmaktadır? Zeki Kayahan Coşkun'un *Türkleri Anlama Kılavuzu* adlı kitabında Türklerin tatilde, dışarıda yemekte, okulda, misafirlikte, işyerinde, toplu taşıma araçlarında, düğünde ve sokakta görülen, çocuk ve sağlıkla ilgili benimsenen kalıplaşmış davranışları on bölüm halinde ele alınır. Bölüm içinde geçişler de anlatılan davra-

nışların özetlendiği ya da kimi davranışın altı çizildiği maddeler aracılığıyla yapılır. Kılavuzun onbirinci bölümü olan "Bir Bakışta Türkler"de kitapta yer alan 76 maddeye bir liste halinde tekrar yer verilir. Bu "kılavuz", sözlü ve yazılı kültürler arasındaki ayrımlar çerçevesinde değerlendirildiğinde, bir "sözlü edebiyat kompozisyonu" olarak nitelendirilebilir mi? Geleneksel fıkra tanımının günümüzde her fıkranın üretim biçimiyle örtüşmemesi, Walter J. Ong'un *Sözlü ve Yazılı Kültür; Sözüün Teknolojileşmesi* adlı çalışmasındaki şu ifadesiyle açıklık kazanır: "[S]özlü kültürde [...] geçmiş gibi bugünkü varoluşumuz da maddelenebilir bir alan değildir. Sözlü gelenek, listede [...] ve sayı tanımaz" (119).

Türkleri Anlama Kılavuzu'nun adı belli bir yazar tarafından, yazılı kültürde görülen maddelere başvuruyla üretilmesi, bu kitabın halkbiliminin inceleme alanına girmediği anlamına mı gelir? Alan Dundes, "Halk Kimdir" adlı makalesinde halkı şöyle tanımlar: Dil, din ya da meslek gibi "en azından ortak bir faktörü paylaşan", "kendine ait olduğunu kabul ettiği bazı geleneklere sahip olan" ve "en az iki kişiden oluşan" bir insan grubu (10). Yeni halk gruplarının her zaman yeni halk bilgisi sunabileceklerini savunan Dundes, insanbilimci George M. Foster'ın endüstrileşmeyle halk kültürünün yok olacağı yönündeki görüşüne katılmaz (11). Hatta Dundes'e göre, teknoloji "halk bilgisinin yayılmasında ve aktarılmasında hayati önem[i] haiz bir faktör haline gelmekte[dir]" (26). Dundes'in "halk gruplarının tanımı[,] halk bilgisinin kendi içindedir" (18) görüşünden yola çıkarak, *Türkleri Anlama Kılavuzu*'nun Türklerin yaşayışına ışık tuttuğu söylenebilir. Aynı şekilde, Türklerle diğer halkların yaşayışı arasında koşutluklar da kurulabilir. Öyle ki, internette Zaman Gazetesi'nin sayfasında Emine Dolmacı'nın Zeki Kayahan Coş-

kun'la yaptığı 19.05.2005 tarihli söyleşide, yazarın şu sözleri bu noktada anlamlandırır:

Bize bizi anlatmak ne kadar doğru ama. Amacım, diğer ülke insanlarına da anlatmaktı. Şimdi Yunancaya çevriliyor. Yunanistan'dan teklif geldi, "Çok fazla ortak noktamız var." dediler. Hesabı masanın altında ödemek onlarda da ademiş. Almanca, Rusça, İtalyanca ve İspanyolca[']ya çevriliyor. Üzerinde akademik çalışmalar da yapılabilir elbette, üniversitede bir araştırma konusu olabilir.

Bu ifadeden anlaşılacağı üzere, teknoloji sayesinde bu ürünlerdeki bazı bilgilerin başka halk gruplarına ulaşarak ortak bir kodu oluşturması mümkün.

Türkleri Anlama Kılavuzu'yla ilgili dikkati çeken diğer bir nokta da kapakta bulunan "Stand-up tadında!" ifadesidir. Aynı şekilde, kitabın sonunda da yazarın "kitabın kapağı üzerine çalışması ve saçmalama[ısı]"nda üzeri karalanmış "yazılı ilk stand-up" yazısı ve bu karalamanın altında "Stand-up tadında! Lezzetinde! Etkisinde!" ifadeleri görülür. Bahsi geçen söyleşide Emine Dolmacı, Zeki Kayahan Coşkun'un bu kitabın serisini hazırlamakta olduğunu, "kitabımı önümüzdeki aylarda tek kişilik oyun olarak da sergile[neceğini]" belirtir. Coşkun'un kitapta kendini "yazan" değil de "anlayan" olarak nitelendirmesiyle ilgili olarak Türkleri sadece onun mu anladığı, başkalarının neden anlamadığı yönündeki soruya yazarın yanıtı şöyledir: "Diğer insanlar da elbette bunu anlıyorlar. [...] Beyazıt Öztürk, 'Bunu ben yapabiliyordim, Ata Demirer veya Cem Yılmaz yapabiliirdi.' dedi. Ben üşenmedim, anladım ve anladıklarımı yazıya dök-tüm. Hepsi bu." Bu yanıtın anlaşıldığı üzere, yazarın diğer stand-up'çılarla karşılaştırılması söz konusudur.

"Doku, Metin ve Konteks" adlı makalesinde Alan Dundes, bir halk bilgisi

türünün tahlili için ürünün üç düzeyde tarif edilmesi gerektiğini vurgular: "doku", "metin" ve "konteks" (70). Ürünün kafiye, aliterasyon, tonlama ve yansıma gibi dilsel özellikleri, o türün "doku"sunu oluştur (70). Halk bilgisinin "metni" de bu çalışmada ele alınacak konu çerçevesinde fıkranın tek bir anlatımıdır (72). Halkbiliminin inceleme alanını belirlemek açısından önem taşıyan Dundes'in bu makalesinde yazar şu sorunu vurgular: Türlerin dokusunu incelemek çoğunlukla dilbilime bırakılırken, ürünün çevre ve şartları olarak "konteksini" (bağlamını) kültürel insanbilim alanındaki uzmanlar tahlil etmiştir (86). Dundes, bağlamı "[b]ir ürünün içinde aktüel olarak yer aldığı hususi bir sosyal durum" olarak tanımlar (72). Bu tanımdaki "aktüel" ve "hususî" sözcükleri, ürünün bağlamıyla işlevi arasındaki ayrımı belirtmektedir.

Fıkranın günümüzde anonim olmayan üretimlerinden gerek stand-up, gerekse "stand-up tadında" bir yazılı anlatı olsun, her iki biçimin ortak bir işlevinden bahsetmek mümkün: dinleyenleri güldürmek. Henri Bergson, *Gülme: Komiğin Anlamı Üstüne Deneme* adlı kitabında şu soruyu dile getirir: "Bir soytarının yüz şaklabanlığı, bir nükte, bir vodvil yanılmacası, bir ince komedy sahnesi arasında ortak olan ne vardır acaba?" (10). Bu sorudan hareketle, stand-up gösterileriyle *Türkleri Anlama Kılavuzu*'nun nerede buldukları irdelenebilir. Bergson, çalışmasında "canlı bir şey" olarak nitelendirdiği komiği bir tanımla sınırlandırmaktansa, komiğin farklı biçimlere girmesini sağlayan "yapım yöntemleri"ni belirlemeyi amaç edinir (10-11). Yazar, komiğin ortaya çıkması için hangi koşulların gerektiğini şöyle ifade eder: "[K]omik, grup halinde toplanan insanların tümünün, duyarlıklarını susturup[,] yalnızca zekâlarını çalıştırarak, dikkatlerini aralarından birine yönelt-

tikleri zaman doğacaktır” (13). Bergson’a göre, toplum “uyuyan bir etkinliğin” ve “merkezden uzaklaşmanın” işareti olarak “karakterin, aklın, hatta beden her katılığı”ndan kaygı duyacaktır (18-19). Bu işarete de toplum ancak gülmeyle yanıt verebilir: “Uyandırdığı korku ile ayrıkaları bastırır; ayrı kalabileceği, uykuya dalabilecek kimi daha az önemli etkinlikleri sürekli uyanık tutar, karşılıklı ilişkide bırakır; kısacası, gülme toplumun yüzeyinde mekanik katılık olarak kalabilen ne varsa, bunları [...] yumuşatır.” (19).

Zeki Kayahan Coşkun’un *Türkleri Anlama Kılavuzu* adlı kitabında, Bergson’un komik olarak nitelendirdiği mekanik katılıklardan ağırlıklı olarak “toplumun özdevinimli olarak işleyen [...] düzenlenme[lerinin]” (31) işlendiği görülür. Nitekim, Coşkun’la yapılan söyleşide yazar her ne kadar “Benim niyetim eğlenmekti, ben eğlenirken diğerlerinin de eğlenmesini istedim. Çok ciddi bir amacım yoktu.” dese de eğlendirmenin hangi amaca hizmet etmesini beklediğini açıkça dile getirir:

“Bu ülkede garip bir şey var. Doğusuyla batısıyla güneyiyle kuzeyiyle yaklaşımlar hep aynı. Doğuda da batıda da eve misafir geldiğinde aile büyükleri çocuğa, ‘Misafirlere hoş geldin dedin mi?’ diyor. Dışarıda yemek yendiğinde masaya hesap gelince erkekler hesabı masanın altında, kimseye göstermeden ödüyor. Kültürel ve sosyolojik farklılıklar olmasına rağmen, davranış kalıpları hep aynı. [...] Biz çok fazla tabusu olan bir toplumuz. Bu tabuların bir şekilde yıkılması gerekiyor.”

Stand-up ve *Türkleri Anlama Kılavuzu* arasında ortak bir işlevden bahsetmek nasıl mümkünse, kitabın metninde ve dokusunda komiğin yapım yöntemleri açısından da benzerlikler olacaktır. Henri Bergson, mekanik katılığın komik olduğundan yola çıkarak, söz komiğinde

“[s]açma bir düşünceyi beylik bir tümce kalıbı içine sokmakla her zaman komik bir söz elde edil[eceğine]” belirtir. (60-61). Coşkun’un kitabında bu yöntemin kullanıldığı iki örnek vermek gerekirse, veresiye vermeyen işletmelerin “veresiye öldü, başımız sağ olsun” diye duyuruda bulunması (68) ya da misafire hoşgelden denilmesini isteyen ebeveynlerin çocuklarına “Kızım dayının elini öptün mü? Oğlum teyzenin böğrünü börttün mü?” (82) diye sormasından söz edilebilir. “Bir kişinin tinsel yanı söz konusu iken, dikkatimiz ne zaman bu kişinin fizik yanına çevrilse, güleriz” kuralına dayanarak (62), söz komiğinin yapımında başvuru- lan diğer bir yöntemi de Bergson şöyle belirler: “Bir anlatımı mecazlı anlamda kullanıldığı halde gerçek anlamda kullanılıyormuş gibi göstermekle de bir komik etki elde edilir” (62). *Türkleri Anlama Kılavuzu*’nda “Trenin soyadıdır rötar” (106) ifadesi ve misafirle televizyon izlerken ekranda “erotik baskın”lara uğramamak için televizyonun kapatıldığından bahsedilmesi (59), bu yolla komik etki yaratmış örneklerdir.

Bergson’a göre, durum komiğindeki “yineleme”, “tersine çevirme” ve “birbirinin içine girme” yöntemleri sözcük dizileri için de geçerlidir (63). Bir cümlede tümcenin aktarılmasından hemen sonra “tümceyi ters çevir[erek]”, diğer bir deyişle, “özneyi tümlecin, tümleci öznenin yerine koyarak” komik bir etki yaratmak söz komiğinde kullanılan diğer bir yöntemdir. (64). Zeki Kayahan Coşkun’un kitabında bu yöntemle ilişkili bir örnek de misafirlikte tabağın doldurulmamasını rica eden misafire, evsahibinin yanıtıdır: “_ Ne yaptın Nedamet [Y]enge, az demiştin[!] / _ Az işte az... Yersin, yersin...” (55). Cinas aracılığıyla da “iki düşünce sistemi aynı tümcede birbirinin içine gir[erek]” güldürücü bir etki yaratılabilir (64). Kitapta, beden eğitim öğretmenin “bedenci” olarak ni-

telenmesiyle “bedene nüfuz eden öğretmen[i]” çağrıştırmaları (38) söz komiğinde bu yönetime örnek oluşturabilir. Bergson, “tersine çevirme” ve “birbirinin içine girme” yöntemlerini “nükte” olarak değerlendirirken, “yineleme”nin söz komiğindeki dengi olarak “aktarım”da “komiğin daha derin” olacağını savunur (65). Yazar, “aktarım” yöntemiyle ilgili olarak şu kuralı belirler: “Bir düşünce- nin doğal anlatımını başka bir tona aktarmakla her zaman bir komik sonuç elde edilir” (65). *Türkleri Anlama Kılavuzu*’nda, paranın “köpeğin önüne atıldığında yemediği selüloz” (26) olarak nitelendirilmesinde “alçalma” yöntemi, çocuğun iyi yüzmesi için denize atılması eleştirilirken “Hayır merak ediyorum, çocuğun F1 pilotu olmasını istesen ne yapacaksın aynı çıkarsamıyla?” (15) sorusunda “abartma”, 45. maddedeki “Bir otobüsün çevre dostu olduğunu ifade etmek için, otobüsü yeşile boyayıp, üzerine birkaç kır papatyası çizmek kâfidir” (96) ifadesinde “alaya alma” ve “Gelinin belinde yer alan kırmızı kuşak, bekareti simgeler... Damadın elbisesi üzerinde renkli bir çaput parçası, herhangi bir işaret bulunmadığından, cinsel geçmişi konusunda bir fikir yürütülmesi olanaksızdır...” (128) maddesinde “mizah” gibi aktarım yöntemlerine nasıl başvurulduğu görülür.

Dokuda ve metinde bir stand-up ve *Türkleri Anlama Kılavuzu* arasında benzerlikler bulunmakla birlikte, bu iki üretim biçiminde bağlam bir fark yaratacaktır. *Türkleri Anlama Kılavuzu* yazılı bir metin olduğuna göre, yazının bağlam üzerindeki etkileri görülecektir. Bu noktada, Ong’un *Sözlü ve Yazılı Kültür, Sözlü ve Yazılı Kültür, Sözlü ve Yazılı Kültür*’ünde Sokrates’in ağzından Platon’un yazıya getirdiği bir eleştiriye değinmek yararlı olacaktır: “[Y]azılı kelime[,] konuşma sözü gibi kendini savunama[z], doğal konuşma ve düşünmede olduğu gibi gerçek insanlar

arasında bir söz alışverişi yaratama[z]” (98). Her ne kadar Zeki Kayahan Coşkun metnin bazı bölümlerinde anlatısını kesip, okura bir kare içerisinde seslense de burada bir stand-up’ta görülecek türde bir alışverişten bahsetmek mümkün değil. Halkbiliminde performans kuramları çerçevesinden bakıldığında her canlı stand-up gösterisi, anlatıcının söz ve beden diliyle ilgili seçimlerine ve dinleyicilerin tepkilerine göre çeşitlilik gösterecektir. Bir halk bilgisi türü olarak fıkra için dokunun ve metnin şekillenmesinde bağlam da işlev kadar belirleyici olacaktır. Günümüzde sözlü kompozisyondan listeye ya da listeden stand-up’a aktarılabilen fıkranın bağlam çeşitliliğini saptayıp, türün durağan tanımlamalarını sorgulamak halkbiliminin eğilmesi gereken bir inceleme alanıdır.

KAYNAKLAR

- Bergson, Henri. *Gülme: Komiğin Anlamı Üstüne Deneme*. Çev. Yaşar Avunç. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1996.
- Coşkun, Zeki Kayahan. *Türkleri Anlama Kılavuzu*. İstanbul: Bir Harf Yayınları, 2005.
- Dundes, Alan. “Doku, Metin ve Konteks”. *Halkbiliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar*. Haz. Gülin Ögüt Eker ve diğer. Ankara: Millî Folklor Yayınları, 2003. 67-90.
- . “Halk Kimdir”. *Halkbiliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar*. Haz. Gülin Ögüt Eker ve diğer. Ankara: Millî Folklor Yayınları, 2003. 1-30.
- <<http://www.zaman.com.tr/?hn=147359&bl=turkuaz/>>
- Oğuz, Öcal M., ed. *Türk Halk Edebiyatı El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayıncılık, 2004.
- Ong, Walter J. *Sözlü ve Yazılı Kültür, Sözlü ve Yazılı Kültür*. İstanbul: Metis Yayınları, 1999.